

Роман Подкур
СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ
ПОЧАТКУ 1930-х рр.
НА ПРИКОРДОННІ УСРР

Досліджуються особливості селянських повстань на прикордонні УСРР, їх перебіг, основні вимоги повстанців, дії військ ДПУ та прикордонників щодо придушення заворушень, реакція на них партійно-радянського керівництва.

Ключові слова: селянські повстання, прикордоння, ДПУ УСРР.

Дослідження селянського спротиву більшовицькій колективізації почалося відразу після розсекречення документів партійно-радянського керівництва СРСР та радянської України. Фахівці звернули увагу на суттєві розбіжності в документації та інтерпретації фактів повстань, "волинок", "жіночих бунтів" місцевими апаратами ДПУ УСРР, партійними осередками та радянською історіографією (в останній подібні виступи називали "проявом класової боротьби", "куркульським спротивом соціалістичній перебудові сільського господарства"¹).

Одразу ж після розпаду СРСР дослідники почали опрацьовувати доповідні записки райкомів КП(б)У, спеціальні повідомлення (зведення) начальників окружних відділів, районних відділень, оперативних секторів ДПУ УСРР про причини виникнення, перебіг, методи придушення селянського спротиву. Насамперед увагу привернули селянські повстання, що відбулися в лютому – квітні 1930 р. як реакція на проведення суцільної колективізації та розкуркулення. Акцентувалася увага на вимогах селян, їхніх гаслах, кількості повсталих, реакції представників вищого й місцевого партійно-радянського апарату на спротив.

Одним із перших опублікував результати досліджень селянського опору в УСРР В. Васильєв². Подальші наукові пошуки спрямовувалися на вивчення динаміки та структури спротиву, його використання для розгортання державного терору стосовно населення УСРР та боротьби

¹ Див., напр.: *Богденко М.Л., Зеленин И.Е.* История коллективизации сельского хозяйства в современной историко-экономической литературе // История СССР. – 1962. – № 4. – С. 133-151; *Ивницкий Н.А.* Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932). – М., 1972 та ін.

² *Васильев В.* Крестьянские восстания на Украине: 1929–1930 годы // Свободная мысль. – 1992. – № 9. – С. 70-78.

з "українським буржуазним націоналізмом"³. Автор стверджував, що в умовах глибокої соціально-економічної кризи Й. Сталін додатково про-вокував напруження у стосунках центру влади у Кремлі з субцентром влади у Харкові. Особливості політики керівництва КП(б)У на інституційному рівні свідчили про ліквідацію залишків української державності, перетворення УСРР на союзну республіку, керівництво якої втратило мізерну політичну самостійність. Владно-управлінські функції українських радянських керівників були вкрай звужені, їх поставили під контроль Й. Сталіна та загальносоюзних відомств⁴.

Цікаву працю про селянський спротив опублікувала О. Ганжа⁵. Авторка вказала, що його масштаби не були подібні початку 1920-х рр. Причиною опору, на її думку, стала підтримувана більшовиками конфронтація різних соціальних груп селянства⁶. Дослідницька практика підтвердила її висновок – більшовики постійно підтримували наступні лінії конфлікту: "куркуль – бідняк", "куркуль – середняк", "середняк – бідняк". Це давало змогу не лише роз'єднати традиційну селянську громаду, а й створити умови для маніпуляції громадською думкою.

С. Кульчицький уважав селянський спротив масштабним та акцентував увагу на його різних формах – від масового забою худоби, "саморозкуркулення" до збройного протистояння селян із підрозділами ДПУ та міліції⁷.

Селянський спротив в УСРР початку 1930-х рр. став об'єктом дослідження і у працях закордонних радянологів. Зокрема канадський історик Л. Віола розглянула змістове наповнення терміна "опір" у контексті селянського спротиву початку 1930-х рр. в УСРР⁸. Селянський спротив у СРСР вона трактує у декількох аспектах: суцільну колективізацію розглядає як громадянську війну між містом і селом, міською культурою й селянською традицією⁹; етнічну належність – як один із

³ Васильєв В.Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 31. – К., 2005. – С. 140-150; *Його ж.* Сталінська революція «згори» в Україні: насилля, протидія, результати // Там само. – Вип. 36. – К., 2010. – С. 73-87.

⁴ Васильєв В.Ю. Сталінська революція «згори» в Україні: насилля, протидія, результати. – С.81, 83.

⁵ Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К., 1996.

⁶ Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 5. – К., 2000. – № 5. – С.210.

⁷ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.110; *Його ж.* Опір селянства суцільній колективізації // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – Т. 2. – К., 2006. – С. 139-158 та ін.

⁸ Віола Л. Народний опір в сталінські 1930-ті рр.: монолог адвоката диявола // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 31. – С. 103-139.

⁹ Віола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. – М., 2010. – С. 23-25.

чинників спротиву в УСРР¹⁰; радянську Україну поряд із Середньою Азією – як один з основних осередків спротиву колективізації у "країні Рад"¹¹. Однак у середньоазіатських республіках повстанський рух проти більшовиків не припинявся з 1920-х рр. і, системно придушений підрозділами Червоної армії, мав низьку легітимацію порівняно з УСРР.

Селянський опір суцільній колективізації активно досліджується у сучасній Україні. Уже почали виходити друком історіографічні огляди¹². Також у засобах масової інформації публікуються численні статті про селянські повстання, вигадані органами держбезпеки "контрреволюційні організації" початку 1930-х рр. тощо¹³.

Акумульований документальний масив дає можливість розпочати докладне дослідження самих повстань, їх перебігу, вплив на ухвалення рішень вищого та місцевого керівництва СРСР та УСРР, свідомість населення, історичну пам'ять. Підвищений інтерес викликали селянські повстання на прикордонні УСРР, насамперед на його польській ділянці кордону¹⁴.

Прикордонні адміністративно-територіальні одиниці повинні були стати вивіскою "країни Рад", своєрідною демонстрацією економічних успіхів та соціального забезпечення. Тому сюди направлялися значна кількість сільськогосподарської техніки, реманенту, фінансові кошти для будівництва колгоспних і радгоспних приміщень, кваліфіковані кадри. Останнє розглядалося як важлива ланка в системі самозахисту – кремлівські очільники над усе намагалися припинити найменші контакти місцевих мешканців з населенням держав-сусідів. Саме тому із

¹⁰ Там же. – С.18, 150-151.

¹¹ Там же. – С. 196-197.

¹² *Вовк О.В.* Сучасна історіографія антибільшовицького селянського повстанського руху в Україні (кінець 10-х – початок 30-х років ХХ століття) // Сумська старовина. – № XXXVI/XXXVII. – 2012. – С. 25-34; *Патриляк Б.К.* Опір українського селянства соціально-економічним заходам радянської влади наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.: історіографія проблеми // Гілея. – Вип. 56. – К., 2012. – С. 235-243 та ін.

¹³ Див., напр.: *Шпак В.* Сталінська «Весна» над Україною // Урядовий кур'єр. – 2012. – 21 листопада; *Конарева Л.* Не підкорені голодом у 1933-му — непереможні нині! // Там само. – 2014. – 22 листопада; *Штоквиш О.* Опір українських селян генциду 1930–1933 рр. // День. – 2014. – 1 грудня та ін.

¹⁴ *Берковський В.* Колективізація та антиколгоспна боротьба на Славутчині: передумови та перебіг подій // Матеріали XIII історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 476-486; *Його ж.* Колективізація та антиколгоспна боротьба на Славутчині: передумови та перебіг подій // Реабілітовані історією: У 27 т.: Хмельницька область. – Кн. 4. – Хмельницький, 2012. – С. 174-183.

прикордонних районів максимальньо депортувалися "політично неблагонадійні" селяни, а на спорожнілі садиби переселяли демобілізованих червоноармійців та їхні родини. Станом на 1 березня 1930 р. 30 червоноармійських колгоспів УСРР було забезпечено тракторами, республіканський наркомат землеробства лише у січні спрямував на їх облаштування понад 750 тис. руб.¹⁵ Узагальнені цифри навести складно, оскільки всі губернії, округи, райони, області УСРР, як і сама республіка, для союзного центру вважалися прикордонними.

Але динаміка селянського спротиву на прикордонні лише зростала, що свідчило про недостатність уже проведених заходів. Перші повстання розпочалися ще в лютому 1930 р. зі стартом "соціалістичної перебудови сільського господарства". Політбюро ЦК ВКП(б) 30 січня ухвалило постанову "Про заходи ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації"¹⁶. Наступного дня політбюро ЦК КП(б)У обговорило рішення кремлівського керівництва, і вже 2 лютого розіслало власну директиву "Про заходи ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації". У ній містилися основні положення постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., за винятком делегування прав колегії ОДПУ СРСР щодо позасудового розгляду справ повноважним представництвом ОДПУ СРСР, закриття церков і молитовних будинків, конкретизації механізмів перевезення депортованих селян тощо¹⁷. Загалом січневою постановою кремлівські очільники пропонували впродовж лютого – квітня 1930 р. направити в концтабори 60 тис. і депортувати у віддалені райони 150 тис. селян¹⁸.

Паралельно проводилися масові арешти селян, які реально чи потенційно були здатні опиратися більшовицькому режиму. Так, із 21 січня 1930 р. співробітники місцевих апаратів ДПУ УСРР, згідно з наказом Г. Ягоди від 18 січня 1930 р., розпочали "ліквідацію наявних в агентурній розробці контрреволюційних організацій і груп", а також "вилучення контрреволюційного активу". До 9 лютого на території УСРР було заарештовано 11 865 осіб – як, начебто, членів 334 "контрреволюційних організацій і груп", що "готувалися до повстання"¹⁹.

Усвідомлення факту прикордоння – "вивіски" досягнень СРСР – змушувало керівників прикордонних регіонів діяти "на випередження".

¹⁵ Смільський В. Пільги червоноармійським колгоспам // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 1 березня.

¹⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 577, арк. 131-135; Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение: 1930–1940 гг. – Кн. 1. – М., 2005. – С. 70-76.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 125.

¹⁸ Политбюро и крестьянство: Высылка, спецпоселение: 1930–1940 гг. – Кн. 1. – С. 71.

¹⁹ Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство // Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 78.

Бюро прикордонного Шепетівського окружкому КП(б)У 6–7 грудня 1929 р. одногосно ухвалило рішення колективізувати до травня 1930 р. 50%, а до жовтня – 75% селянських господарств округу. Тому вони запропонували політбюро ЦК КП(б)У віднести округ до районів суцільної колективізації. Секретар окружкому КП(б)У Г. Пилипенко виїхав до Харкова і два тижні переконував республіканське керівництво в необхідності такого рішення. Після повернення зі столиці він поінформував бюро окружкому про підтримку ЦК ініціативи керівництва прикордонного округу²⁰.

На початку січня 1930 р. пленум того ж окружкому практично без обговорення ухвалив постанову повністю колективізувати господарства округу "до річниці Жовтневої революції". У райони спрямували відповідні настанови. Окружний земельний відділ директивою від 19 січня доручив райвиконкомам зібрати насінневий фонд не тільки в колективізованих господарствах, а й у тих, які передбачалося усуспільнити до весняної посівної кампанії. Це викликало загальне незадоволення серед селян.

27 січня 1930 р. окружний виконком телеграмою зажадав негайно розпочати усуспільнення худоби та птиці, кролів і пасік. 31 січня бюро окружкому ухвалило рішення про виселення 800 "куркульських" господарств упродовж чотирьох годин. Основним критерієм став розмір сільськогосподарського податку – 200 і більше рублів²¹.

Шепетівські керівники були настільки впевненими в можливості колективізувати всі селянські господарства округу, що після отримання офіційних директив 6 лютого 1930 р. ухвалили "негайно приступити до складання орієнтовних поіменних списків куркульства по селах". Паралельно із 5 лютого вони заборонили роботу млинів і розпочали закриття церков та молитовних будинків.

Темпи усуспільнення були істотно скориговані – планувалося колективізувати впродовж весни 1930 р. 75% селянських господарств округи, а до жовтня колективізацію завершити. Загальний настрій, що панував серед місцевих керівників, виражала теза: "Хай усі помруть, але ми колективізуємо округ на 100%"²². Утім, у Славутському районі до вересня 1930 р. у 16 колгоспів удалося об'єднати лише 823 селянських господарства (12,7%). Станом на 25 травня 1931 р. у 85 колгоспів району входило лише 7507 селянських господарств (49,6%)²³.

Розкуркулення, депортація родин, так зване "усуспільнення" землі, реманенту, домашньої птиці, худоби й пасік викликали мас-

²⁰ Там само. – С. 82.

²¹ Там само. – С. 82-83.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 17-18.

²³ *Берковський В.* Колективізація та антиколгоспна боротьба на Славутчині: передумови та перебіг подій // Реабілітовані історією: У 27 т.: Хмельницька область. – Кн. 4. – С. 176.

штабне обурення селян. Спочатку вони просто погрожували місцевому партійно-радянському апарату й активістам, які брали участь у розкуркуленні та колективізації, фізичним насиллям, підпалом, нерідко вбивством. Саме на цих формах спротиву спочатку наголошували у звітах керівники місцевих партосередків та апаратів держбезпеки²⁴. Але активісти продовжували розкуркулювати й "успільнювати" майно селян, нищили церкви, відверто насміхалися над традиційним світоглядом селян. Тому бунти, повстання, "волинки" стали закономірним продовженням спротиву.

Прояви непокори у прикордонних районах серйозно схвилювали республіканське керівництво. На польський кордон виїхав голова ДПУ УСРР В. Балицький зі з'єднанням військ ДПУ і групою керівних співробітників. Однак запобігти активізації селянського спротиву вони були не в змозі. Загалом тоді було вбито 15 представників влади, поранено 32, побито 280 осіб. Шепетівські селяни втратили загиблими й пораненими 49 осіб, 104 були побиті, понад 2 тис. заарештували²⁵.

Одне з перших прикордонних повстань відбулося саме у Шепетівському окрузі. Безпосереднім приводом стала боротьба за повернення церкви у районному центрі Плузжне. Функціонування місцевого храму вдалося відстояти, що було сприйнято як вагома перемога місцевої влади. 20 лютого 1930 р. на молебень у Плузжному зібралось понад 2 тис. осіб із дев'яти сіл району. Релігійне дійство фактично перетворилося на демонстрацію. Віруючі, здебільшого жінки, почали вимагати від місцевої влади відкриття храмів і в інших селах.

Голова ДПУ УСРР В. Балицький 3 березня 1930 р. писав секретареві ЦК КП(б)У Л. Картвелішвілі, що спочатку жінки проголошували гасла: "Не чіпайте церков!". Однак згодом "антирадянський і куркульський елемент" начебто почав транслювати політичні гасла: "Не чіпайте куркулів!", "Геть колективізацію!", "Геть радянську владу – будемо вибирати старосту!" Юрби жінок із Плузжнянського району намагалися перейти кордон з Польщею.

Уже наступного дня, за словами В. Балицького, розпочалися селянські виступи ще у 22 селах Плузжнянського району, ще через день повстали 13 районів округу. Селяни розігнали сільради, побили сільських активістів, розібрали успільнене майно²⁶.

Населення сіл Мурафського району Могилів-Подільського округу закликала "бити комуністів – нам допоможе Польща". Натовп удалося вгамувати лише із застосуванням зброї²⁷.

У документах прикордонних окривдділів ДПУ УСРР та доповідних записках начальників прикордонних загонів зафіксовано чимало

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3185, арк. 23-24.

²⁵ Там само. – С. 83.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 21-22; спр. 3154, арк. 24-25.

²⁷ Там само, спр. 3184, арк. 64-65.

згадок про спробу перейти кордон чи влаштувати мітинг. Так, мешканці с. Радогощ 24 лютого 1930 р. із гаслом "Геть Радянську владу, грабіжників-комуністів, йдемо до Польщі" під чорним прапором рушили до комендатури прикордонного загону. Комендант загону спочатку роз'яснював селянам "неправильність їх дій". Наприкінці він заявив, якщо хтось зробить хоч крок до кордону, він віддасть наказ про відкриття вогню на враження. Подібні дії відбувалися 3 березня 1930 р. у с. Печивода, Тростянка Аннопольського (прикордонного) району, у с. Піддубці натовп із 400 жінок розгромив склад із сільськогосподарським реманентом і намагався перейти кордон. Прикордонники розсіяли натовп, але невеликі групи жінок у 20-25 осіб із сіл Хомяки, Хомяківські Поруби повторили спробу²⁸.

Загалом виникає питання: навіщо селяни прикордонних сіл удавалися до таких маневрів? Адже вони володіли інформацією про соціально-економічну ситуацію у прикордонних районах країн-сусідів, розуміли, що навряд чи їм вдасться залишитися там на проживання, покинувши господарство, дружину/чоловіка, дітей, рідню в радянській Україні. Вірогідно, розрахунок робився на міжнародний розголос, який мав змусити радянських керівників скоригувати соціально-економічну політику.

Загалом кремлівське керівництво готувалося до селянських заворушень. В УСРР додатково для проведення операції по розкуркулюванню та депортації було мобілізовано 2 296 чекістів, 9 296 комуністів, 8 328 комсомольців, 4 019 працівників міліції. Всім була видана зброя. В республіці дислокувалося 3578 бійців військ ОДПУ СРСР. Додатково в УСРР з внутрішніх округів було передислоковано ще 575 бійців військ ОДПУ СРСР. Весною 1930 р. для військ ОДПУ СРСР з РСЧА було передано 379 кулеметів, 61 кулеметна тачанка, 8 821 гвинтівка, 4 494 драгунські шаблі, 15 140 гранат, 69 мортирок і 1 839 гранат для них, 445 револьверів "наган", понад 3 млн. патронів, 55 вантажівок АМО, 3 бронемашини²⁹.

Поки придушували повстання на Шепетівщині масові заворушення розпочалися в Тульчинському окрузі. 16 березня 1930 р. В. Балицький телеграфував у ЦК КП(б)У: "Вчора приїхав до Тульчинського округу. Весь округ охоплений заворушеннями і повстаннями. Із 17 районів округу вражено 15 районів. На сьогоднішній день заворушення відбуваються у 153 селах. Повністю радянська влада ліквідована у 50 селах, замість сільрад вибираються старости. Колгоспи ліквідовано в більшості сіл"³⁰. У селах Ободівського району з'явилися окопи; озброєні селяни не пускали нікого у село. Із с. Баланівки Бершадського району після

²⁸ Держархів Хмельницької обл., ф. П-458, оп. 1, спр. 324, арк.1-32.

²⁹ Див. докладніше: *Ивницький Н.А.* Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.). – М., 2000.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3154, арк. 39.

придушення повстання військами ОДПУ у ліс пішли понад 500 осіб, озброєних вилами й сокирами. У селах Горячківка та Ольшанка Мясківського району перестрілка між селянами та підрозділами ОДПУ тривала понад дві години. У Могилів-Подільському окрузі повстали Ямпільський, Бабчинецький, Мурафський, Лучинецький, Чернівецький райони. Натовпи селян розганяли сільради, розбирали усупільнене майно, били представників сільської адміністрації й активістів³¹. Ліквідацією силовими методами релігійних осередків більшовицькі очільники спровокували масовий протест практично по всій території УСРР. На противагу спробам сформуванню світогляду "радянської людини" селяни вимагали "вигнання вчителів, присланих радянською владою", "уведення у школах Закону Божого", "викладання у школі слов'янської мови, щоб розуміти церковну службу".

Надалі у фокусі протестів опинилися вимоги зміни соціально-економічної політики, зокрема, припинення розкуркулення й депортацій. Лунали заклики "забрати активістів", тобто припинити діяльність сільських бригад із колективізації й усупільнення, "дати вільну торгівлю", "закрити кооперативи". Останнє свідчило про повну дискредитацію ідеї кооперативного руху, оскільки влада використала кооперативи як додаткову можливість вилучити у селян кошти, але товари продавалися за завищеними цінами або постачалися в мінімальній кількості й розподілялися за "класовим принципом".

Особливу небезпеку для влади становили політичні вимоги повсталих селян. Гасла "Геть комуністів, які ведуть країну до загибелі!" були типовими для всієї території УСРР. У прикордонних районах цей процес доповнювався обранням нового сільського самоуправління – старост. Селяни стихійно намагалися забезпечити певний рівень впливу на місцеву адміністрацію: "Нам не треба влади, що грабує селян".

Типовим для прикордонного Поділля виявилася прихильність до символіки Української Народної Республіки. В окремих селах Тульчинського округу співали "Ще не вмерла Україна" і виголошували гасла "Геть радянську владу, хай живе самостійна Україна!"³² До 1922 р. тут продовжували діяти повстанські загони уенерівської орієнтації. В. Балицький інтерпретував такі прояви як "петлюрівську пропаганду/контрреволюцію". Але для кремлівського керівництва висновок був очевидним – через 10 років після приходу більшовиків до влади чимала кількість населення УСРР залишалася опозиційною до радянського режиму.

Придушення опору на прикордонні мало чимало особливостей. Застосування підрозділів Червоної армії для придушення селянських бунтів виключалося, оскільки територіально-міліційний принцип комплектування частин передбачав тимчасовий призов певної

³¹ Там само, арк. 39-43.

³² Там само, арк. 39-40.

кількості населення у військові частини, дислоковані в місцевих гарнізонах. За цей час було неможливо настільки змінити світогляд перемінного особового складу, щоб він без застережень підтримав колективізацію³³. Тому основне навантаження лягло на прикордонні загони й окремі підрозділи військ ОДПУ СРСР, розквартировані в республіці. За потреби їх планувалося підсилити міліцією та озброєним партійно-радянським активом, курсантами шкіл міліції і ДПУ. Але ці резервні загони не могли швидко зреагувати на початок заворушення. Тому керівники прикордонних загонів створювали в містах команди "особливого призначення" (рос. "ОСНАЗ"). Загалом вони займалися караульною службою, але негласно були зорієнтовані на підтримку дій прикордонників. Утім, із початком колективізації навіть серед відданих бійців почалися "політичні відхилення" із засудженням механізмів розкуркулення.

Реагуючи на такі настрої, В. Балицький визначив два чинники, що зумовили селянський спротив – "куркульська агітація" й "перекручення" під час проведення суцільної колективізації. За результатами своєї поїздки повсталим Правобережжям УСРР В. Балицький запропонував Шепетівський, Тульчинський, Могилів-Подільський прикордонні округи в першу чергу "зміцнити партійно-радянськими працівниками" районного рівня, змінити окружне керівництво на Шепетівщині й Тульчинщині, "почистити" керівний склад комсомольських окружних і районних комітетів, провести дострокові перевибори сільрад, забезпечити населення товарами першої необхідності (сіль, сірники, гас, тютюн та ін.). Водночас він пропонував прикордонні округи "укріпляти економічно, підтримуючи колгоспи насінням, кредитами, створювати нові машинно-тракторні станції й посилити постачання вже наявних. В. Балицький акцентував увагу на необхідності різкого посилення пропагандистської, роз'яснювальної й культурної роботи, позаяк населення, на його думку, "відстале", не розуміє привабливості "соціалістичного будівництва", вимагає "повернути попа". Із акцентів, які розставив автор документа, простежується, у першу чергу, бажання посилити агітаційно-пропагандистську складову обробки населення для його "радянізації". Про зміну чи коригування перебігу суцільної колективізації або загалом соціально-економічної політики не йшлося.

У наступні місяці почалися певні кадрові зміни в керівництві прикордонних округів і районів, збільшилися обсяги матеріально-технічного постачання колгоспів. Але 1931 р. продемонстрував ріст спротиву селянства. Аналіз архівно-кримінальних справ із Державного архіву Хмельницької області показав наявність значної кількості засуджених селян за "організацію повстанських осередків", "підготовки

³³ Гриневич Л.В. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р. // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки. – К., 2003. – С. 403–416 та ін.

повстань", "участь у повстаннях". Усіх фігурантів цих справ згодом реабілітували. Це означає, що обвинувачення були сфальсифікованими. Але деякі обставини, зазначені у справах, свідчать про реальність опору. Так, у квітні – травні 1931 р. співробітники Кам'янець-Подільського прикордонного загону затримали мешканців с. Тинна Смотрицького району (нині Дунаєвецький р-н Хмельницької обл.) Ф. Солтиса, Ф. Лисаківського, Й. Навроцького та ін. – усього 25 осіб. Їх звинуватили за ст. 54-2 (збройне повстання) і 54-11 (участь у контрреволюційній організації) Кримінального кодексу УСРР. Дехто із фігурантів свого часу служив в арміях УНР або ЗУНР. Під час обшуків було виявлено понад 300 одиниць різноманітної зброї (мисливські рушниці, втинки, гвинтівки, револьвери тощо), понад 2 тис. набойів, прапори УНР, саморобні листівки тощо. Керівником повстанського угруповання назвали колишнього сотника петлюрівської армії І. Лисецького. Активні дії планувалося розпочати 3 травня 1931 р. Повстанці нібито мали намір оволодіти Кам'янцем-Подільським, Волочиськом, Могилевом-Подільським, залізничними станціями, приєднавши їх до Польщі. Один із загонів повинен був перетнути польський кордон, заглибитися на територію УСРР і розширювати район повстання. Але співробітники Кам'янець-Подільського прикордонного загону провели превентивні арешти й фактично зірвали планований виступ – заворушення відбулися лише у двох селах, і їх швидко придушили³⁴.

Наскільки свідчення нібито членів цієї "повстанської організації" були сфальсифіковані співробітниками органів держбезпеки – предмет окремого дослідження. Але наявність зброї, гасел, листівок, реального виступу у двох селах Смотрицького району свідчить про високу ймовірність підготовки повстання. Рівень покарання теж свідчить на користь такої версії – 7 осіб засудили до розстрілу, 7 – до 10 років, 5 – до 8, 6 – до 5 років таборів. Застосування "вищої міри соціального захисту" у 1931 р. свідчило про явну небезпеку виявлених "державних злочинців" для радянської влади.

Із огляду на відсутність інших документів, окрім архівно-кримінальної справи на учасників повстання, ми не можемо дослідити ймовірну роль польських спеціальних служб у підтримці чи навіть інспіруванні такого виступу. Фактом, однак, є те, що СРСР і Польща на той час фактично були ворожими державами і активно проводили розвідувально-диверсійну роботу³⁵.

Селянські повстання відбувалися не лише на польській чи румунській ділянках кордону. На початку 1931 р. співробітники ДПУ на Чернігівщині, що межує із Російською Федерацією, почали докумен-

³⁴ ГДА СБУ, м. Хмельницький, спр. 24515, арк. 232-255.

³⁵ Див.: Подкур Р. Прикордоння радянської України у воєнній доктрині СРСР 1920–1930-х рр. // Регіональна історія України. – Вип. 9. – К., 2015. – С. 99-118.

тувати різкий сплеск повстанських настроїв серед селян. Він збігся з хвилиною суцільної колективізації, що почалася в області 1931 р. Зокрема у квітні 1931 р. прояви повстанської активності фіксувалися в Городнянському районі. Перші допити свідків відбулися у двадцятих числах цього місяця.

Основні події розгорнулися наприкінці травня – у червні 1931 р. Так, 16 червня секретар Городнянського райкому КП(б)У І. Федорченко повідомляв в інформсектор ЦК КП(б)У про збройний напад на сільраду с. Солонівка, скоєний трьома людьми напередодні. Тоді було поранено селянина та районного політінспектора. Поранень зазнав також один нападник. І. Федорченко акцентував увагу республіканського керівництва, що "політична банда" нараховує до 150 осіб, озброєна 38 рушницями, 2 гранатами, "бомбою". У переважній більшості вона складалася з "куркулів-утікачів", кримінальників та частини колишніх червоних партизанів, які, мовляв, стали "куркулями" або "розклалися". Командиром повстанців було названо Я. Рябченка.

Основною метою "політичної банди", на думку І. Федорченка, був напад на Городнянський БУПР, обеззброєння міліції та звільнення заарештованих. Нападу чекали 15 червня 1931 р., але тоді він так і не відбувся. Утім секретар Городнянського райкому КП(б)У був упевнений, що це станеться найближчим часом, особливо беручи до уваги "дуже мізерні сили у самому райцентрі". 17 червня до Городнянського району прибули загони з Гомеля, Ніжина, Чернігова загальною кількістю до 200 чол. (озброєні гвинтівками та кулеметами). Для наступу на повсталих селян було сформовано підрозділ із 70 осіб³⁶.

Основні бойові дії розгорнулися 17 червня 1931 р. за 8–9 км від районного центру – Городні. Повстанський загін у (за різними даними – від 100 до 150 осіб), лише наполовину озброєний рушницями та револьверами, розпочав бій із об'єднаним загonom курсантів Гомельської школи Товариства сприяння оборони (ТСО), ДПУ і міліції. Повстанці намагалися атакувати зусібіч. У бій із вигуками: "усіх переб'ємо, здавайтесь!" вступив навіть повстанський кінний загін (30 вершників). Однак щільний кулеметно-рушничний вогонь змусив їх відступити й розсіятися в лісі. Втрати становили: захоплених у бою – 21, убитих – 18, поранених – 3 особи. 18 червня загін кінної міліції вирушив до с. Тупичів для подальшого придушення повстання. У лісі відбулася перестрілка з групою повстанців (14 осіб), у результаті чого всіх їх вдалося захопити³⁷.

Під час розслідування подій слідчі Київського оперативного сектора ДПУ УСРР особливу увагу приділили ідеологічній платформі, яку, мовляв, поширювали серед селян Я. Рябченко та інші керівники повстання. Йшлося про широку демократію в радах, зрівняльний

³⁶ Там само, арк. 5.

³⁷ Там само, арк. 6.

розподіл землі, передачу фабрик і заводів недержавного значення під управління трудових колективів тощо.

Я.Рябченко наївно сподівався, що політико-економічні розбіжності з курсом компартії буде вирішено шляхом поступок з її боку. Основним аргументом він уважав те, що це – "вимога народу". Також він пропонував проведення широкої роз'яснювальної роботи серед населення щодо різних поглядів на подальший соціально-економічний розвиток країни для реальної участі народу в дискусії. А вже на цьому підґрунті необхідно провести демократичні вибори³⁸.

Соратник Я.Рябченка – М. Шаш у протоколі (ймовірно нічного) допиту від 19–20 червня 1931 р. дещо по-іншому інтерпретував погляди повстанців на характер майбутньої влади. Пропонувалося її організувати за принципом "вільного козацтва". Особливо наголошувалося, що козаки мають бути озброєними. Суддівські функції в кожному населеному пункті мала здійснювати козацька рада. Серед іншого, допускалося право козака вбити іншого на місці скоєння останнім злочину³⁹.

Спроба організувати на Чернігівщині адміністративно-територіальний устрій за прикладом "старих часів" та "козацьких територій" Області Війська Донського чи Кубані мала певне історичне підґрунтя. Чимало місцевого населення відносили себе до козацького стану. Це, зокрема, підтверджується метричними книгами, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області.

Аналіз варіантів бачення майбутнього державного устрою України після перемоги повстанців свідчить про зіткнення двох світоглядів – "прорадянського" (ради з широким представництвом усіх верств населення та широким спектром політичних поглядів) і "старовинного козацького". Це було цілком прийнятним для населення аграрної Чернігівщини. Слід також підкреслити, що повстанці постійно ідентифікували себе як "козацька українська влада". Загалом у справі повстанського загону Я. Рябченка було порушено провадження проти 174 осіб, із них 18 засудили до розстрілу, 36 фігурантів справи отримали різні терміни ув'язнення⁴⁰, 120 звільнили з-під варті через брак доказів⁴¹.

Повстанський рух на прикордонні у 1930–1931 рр. був протестом проти суцільної колективізації сільського господарства. Запападливість партійно-радянського керівництва прикордонних округів, спонукуваного закликами кремлівських очільників, лише посилила динаміку селянського спротиву. Спочатку селяни просили припинити розкуркулення та руйнування храмів, згодом вимагали ліквідувати комуністичні осередки, провести перевибори сільрад без

³⁸ Там само, т. 2, арк. 214-217.

³⁹ Там само, т. 1, арк. 239-247.

⁴⁰ Там само, т. 3, арк. 404-430.

⁴¹ Там само, арк. 150-164, 177.

участі членів КП(б)У тощо. Через мітинги, різноманітні акції на відстані прямої видимості прикордонників та мешканців населених пунктів держав-сусідів селяни намагалися донести інформацію про масові протести до представників влади інших країн. Такі зовнішньополітичні акції, на їх думку, повинні були змусити вище політичне керівництво СРСР до корекції соціально-економічного курсу.

Відсутність змін у соціально-економічній політиці штовхнула селян до збройного спротиву владі. Повсталі розганяли сільську адміністрацію, обирали нове сільське управління, намагаючись реально впливати на місцеві справи.

Одним із головних гасел повстанців на польському та російському прикордонні було створення самостійної української держави. Різнилося лише бачення державного устрою: на Правобережжі – у вигляді Української Народної Республіки, на Чернігівщині – як "вільна козацька республіка". На початку 30-х рр. такі ілюзії ще подекуди могли існувати. Внаслідок масового "червоного терору" кінця 30-х вони надовго зникли.

ПОДКУРР. Крестьянские восстания начала 1930-х гг. на пограничье УССР. Исследуются особенности крестьянских восстаний на пограничье УССР, их течение, основные требования повстанцев, действия войск ГПУ и пограничников по подавлению беспорядков, реакция на них партийно-советского руководства.

Ключевые слова: крестьянские восстания, пограничье, ГПУ УССР.

PODKUR R. Peasant Uprisings at the Beginning of the 1930th on the Borders of the UkrSSR. Author examines the key features of peasant uprisings in the borderlands of the Ukrainian SSR, their course, the basic requirements of the rebellians, the actions of the GPU troops and border guards to quell unrest, the response of the Communist party and the Soviet leaders.

Keywords: peasant uprising, borderlands, the GPU of the Ukrainian SSR.

References

Berkovs'kyj V. (2010). Kolektyvizatsiia ta antykolhospna borot'ba na Slavutychyni: peredumovy ta perebih podij. Abstracts of Papers *Materialy XIII istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoj 80-rihchiiu vid dnia narodzhennia I.S. Vynokura* (pp. 476-486). Kam'ianets'-Podil's'kyj. [in Ukrainian].

Berkovs'kyj V. (2012). Kolektyvizatsiia ta antykolhospna borot'ba na Slavutychyni: peredumovy ta perebih podij. In *Reabilitovani istoriieiu. Khmel'nyts'ka oblast'*. (pp. 174-183). Khmel'nyts'kyj. [in Ukrainian].

Bogdenko M.L. & Zelenin I.E. (1962). Istoriya kollektivizacii sel'skogo khozjajstva v sovremennoj istoriko-e'konomicheskoi literature . *Istoriya SSSR*, (4), 133-151. [in Russian].

Hanzha O. (1996). *Opir selian stanovlenniu totalitarnoho rezhymu v USRR*. Kyiv. [in Ukrainian].

- Hanzha O. (2000). Opir selianstva politytsi sutsil'noi kolektyvizatsii v Ukraini. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (5), 200-215. [in Ukrainian].
- Hrynevych L.V. (2003). Uchast' vijs'k DPU ta RSChA v antyselians'kykh aktsiiakh 1930 r. In *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky*. (pp. 403-416). Kyiv. [in Ukrainian].
- Ivnickij N.A. (2000). *Repressivnaya politika sovetsoj vlasti v derevne (1928–1933 gg.)*. Moskva. [in Russian].
- Ivnitskij N.A. (1972). *Klassovaia bor'ba v derevne y lykvydatsyia kulachestva kak klassa (1929–1932)*. Moskva. [in Russian].
- Kul'chyts'kyj S.V. (1991). *Tsina “velykoho perelomu”*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kul'chyts'kyj S.V. (2006). Opir selianstva sutsil'nij kolektyvizatsii. In *Istoriia ukrains'koho selianstva: Narysy. Vol. 2*. (pp. 139-158). Kyiv. [in Ukrainian].
- Patryliak B.K. (2012). Opir ukrains'koho selianstva sotsial'no-ekonomichnym zakhodam radians'koi vlady naprykintsi 1920-kh – pochatku 1930-kh rr.: istoriografiiia problemy. *Gileya*, (56), 235-243. [in Ukrainian].
- Podkur R. (2015). Prykordonnia radians'koi Ukrainy u voiennij doktryni SRSR 1920–1930-kh rr. *Rehional'na istoriia Ukrainy*, 9, 99-118. [in Ukrainian].
- Politbyuro i krest'yanstvo: Vysylka, specposelenie: 1930–1940 gg.* (2005). Vol.1. Moskva. [in Russian].
- Vasil'ev V. (1992). Krest'yanskie vosstaniya na Ukraine: 1929–1930 gody. *Svoobodnaya mysl'*, 9, 70-78. [in Russian].
- Vasyl'iev V. (1997). Persha khvyliia sutsil'noi kolektyvizatsii i ukrains'ke selianstvo. In *Kolektyvizatsiia i selians'kyj opir na Ukraini (lystopad 1929 – berezen' 1930 rr.)*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Vasyl'iev V. (2005). Selians'kyj opir kolektyvizatsii v Ukraini (1930-ti rr.). *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, (31), 140-150. [in Ukrainian].
- Vasyl'iev V. (2010). Stalins'ka revoliutsiia “zghory” v Ukraini: nasyllia, proty-diiia, rezul'taty. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, (36), 73-87. [in Ukrainian].
- Viola L. (2010). Krest'yanskij bunt v e'pohu Stalina: Kollektivizaciya i kul'tura krest'yanskogo soprotivleniya. Moskva. [in Russian].
- Viola L. Narodnyj opir v stalins'ki 1930-ti rr.: monoloh advokata dyiavola. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, (31), 103-139. [in Ukrainian].
- Vovk O.V. (2012). Suchasna istoriografiiia antybil'shovyts'koho selians'koho povstans'koho rukhu v Ukraini (kinets' 10-kh – pochatok 30-kh rokiv XX stolittia). *Sums'ka starovyina*, (XXXVI/XXXVII), 25-34. [in Ukrainian].